

Przegląd Religioznawczy 4(282)/2021

The Religious Studies Review

ISSN: 1230-4379

e-ISSN: 2658-1531

www.journal.ptr.edu.pl

MIROSŁAWA CZERNIAWSKA

Politechnika Białostocka

Wydział Inżynierii Zarządzania / Katedra Zarządzania, Ekonomii i Finansów

e-mail: m.czerniawska@pb.edu.pl

ORCID: 0000-0001-7311-5915

DOI: 10.34813/ptr4.2021.12

Stosunek do religii i instytucji religijnych – analiza uwarunkowań aksjologicznych

An attitude to religion and religious institutions:
axiological conditionings of the attitudes

Abstract. The main aim of the research is a diagnosis of attitudes to religion and religious institutions (their role in the public sphere of social functioning, and establishing high principles) and value system. Surveys were conducted in 2003 (a sample of 325 students), in 2008 (a sample of 379 students), and 2013 (a sample of 368 students). It was assumed that there are differences between this three groups in acceptance of attitudes and that attitudes depend on a value system. The theoretical ground was based upon Rokeach's concept, and The Value Survey of this author was used. A designated tool was constructed to measure attitudes. The results of research allow to state that approximately a half of the students expose significance of religion and religious institutions in public life, and identify religion as an important source of high principles. The attitudes were accepted by a smaller percentage of respondents in the third wave in comparison to the first and the second wave. Moreover, the attitudes were connected with a particular pattern of a value system that indicates differentiation of individualism – collectivism dimension.

Keywords: attitude to religion and religious institutions, value system, individualism – collectivism

Wprowadzenie

Ostatnie ćwierć wieku minęło pod hasłem przekształceń ustrojowych w naszym kraju, w ramach których – najogólniej rzecz ujmując – dążono do przyjęcia zachodnich standardów funkcjonowania politycznego i gospodarczego. Przy zmianach sięgających podstaw ustroju kwestią wzbudzającą kontrowersje staje się to, jakie znaczenie przypisywane będzie temu, co najbardziej specyficzne w danym społeczeństwie, co jest najsilniej zakorzenione w jego tradycji i najbardziej odporne na zmiany. W naszym rodzimym przypadku kwestią tą wydaje się stosunek do religii, instytucji religijnych oraz etyki motywowanej religijnie. Należy zauważyć, że Kościół katolicki wkroczył w okres transformacji, mając zaufanie 90% społeczeństwa i w latach 90. nie należało do niego tylko 7% respondentów, ponad połowa natomiast deklarowała cotygodniowe uczestnictwo w mszy świętej (dane CBOS, za: Borowik, 2000). Przemiany demokratyczne przyniosły pluralizm, co zaczęło podważać zasadność formułowania przez Kościół wskazań z pozycji autorytetu. Choć – jak wskazuje Patrick Michel (2011) – w okresie realnego socjalizmu religijność świadczyła o prawdziwym pluralizmie społeczeństwa polskiego, to po ustanowieniu demokracji zaczęła służyć jego kwestionowaniu. Zapewniła – jak to określa autor – zasoby przydatne w „poskromieniu” pluralizmu. Zwraca się uwagę na wyznaniowy charakter współczesnego państwa (Borecki, 2010) i na konieczność rozdziału państwa i Kościoła w imię pluralizmu i wolności światopoglądowej (Szocik, 2011).

W nowych warunkach ustrojowych zmieniała się znacząco rola Kościoła w przestrzeni publicznej, ale też zmieniała się jego społeczna percepcja, zwłaszcza w ramach działalności wychodzącej poza wąsko rozumiany obszar religii. Niemniej od 20 lat (wielokrotne badania CBOS) opinie na temat obecności Kościoła w życiu publicznym są dość stałe, zaś sprzeciw budzi przede wszystkim jego aktywność polityczna. W 2015 r. respondenci w większości akceptowali (nie razily ich) krzyże w budynkach publicznych, lekcje religii w szkołach, religijny charakter przysięgi wojskowej, udział księży w obrzędach i uroczystościach państwowych, święcenie przez księży miejsc i budynków użyteczności publicznej, występowanie księży w telewizji publicznej (75–90% w zależności od poruszanej w pytaniu kwestii). Relatywnie mniejsza część badanych (60%) aprobowała wypowiedzianie się przedstawicieli Kościoła na tematy moralne i obyczajowe, jeszcze mniejsza (35%) – zajmowanie przez Kościół stanowiska wobec ustaw uchwalanych przez Sejm. Niewielka część respondentów (12%) akceptowała fakt wskazywania przez księży, na kogo należy głosować (Grabowska, 2015).

Przytoczone wyniki badań skłaniają do postawienia pytania, od czego zależy stosunek społeczeństwa w wyżej wymienionych kwestiach? Analizie poddawane są zazwyczaj cechy społeczno-demograficzne, takie jak: płeć, miejsce zamieszkania, poziom wykształcenia, poziom dochodów, a także przekonania religijne. Należy przy tym zwrócić uwagę, że minione 25-lecie wiązało się z mniej lub bardziej wyraźną absorpcją przez społeczeństwo polskie idei liberalizmu. Liberalizm wiąże się z pluralizmem, a pluralizm może manifestować się w różnych etyczno-obyczajowych postulatach, w tym w świeckości, co z kolei wzbudza obawę Kościoła katolickiego i jest interpretowane jako zagrożenie dla wspólnoty wiernych. Liberalizm uznawany jest przez Kościół za filozofię wrogą religii, chociaż – jak podkreślają jego zwolennicy – *de facto* przeciwstawia się tylko łączeniu wiary w Boga, religii i polityki oraz interwencji Kościoła, poprzez instytucje państwowe i prawo stanowione, w życie religijne i sumienie człowieka. Nie promuje natomiast antyreligijnego czy ateistycznego stylu życia (Sepczyńska, 2008). Z zawartymi w liberalizmie bądź katolicyzmie ideami człowiek może identyfikować się w różnym stopniu, przy czym niebagatelną rolę w tym zakresie odgrywają kwestie mentalnościowe. Liberalizm wymaga mentalności indywidualistycznej – jak wykazali Joseph A. Vandello i Dov Cohen (1999), indywidualiści w zakresie ideologii mają większą skłonność do akceptacji liberalizmu. Natomiast katolicyzm wymaga mentalności kolektywistycznej, czyli takiej, w której mocno podkreśla się znaczenie wspólnotowości. Cechy indywidualisty – orientacja na własne dobro, koncentracja na własnej osobie, autonomia, otwartość mentalna, samodzielność myślenia i pragmatyzm – osłabiają tradycjonalizm w sferze religijnej, pozwalają „odciąć się” od tradycji i funkcjonować w złożonej, wielowątkowej kulturze. Cechy kolektywisty z kolei – orientacja na dobro wspólnoty, koncentracja na interpersonalnym aspekcie związku z innymi, dążenie do harmonii, solidarności, jedności – ukierunkowują konformizm, co sprzyja podporządkowaniu tradycji religijnej i przywiązaniu do religijnych obyczajów (Czerniawska, 2010, 2012). Jednocześnie cechy te nie sprzyjają pluralizmowi, jako że może on zburzyć to, co już zostało ustanowione.

Relacjonowane w niniejszym artykule badania poświęcone są postawom studentów wobec religii i instytucji religijnych w publicznej sferze funkcjonowania społeczeństwa oraz wobec motywowanej religijnie etyki. Starano się odpowiedzieć na pytanie, czy postawy te cechują się stabilnością (trzykrotne pomiary w cyklu 5-letnim: w 2003, 2008 i 2013 r.). Interesowano się również uwarunkowaniami aksjologicznymi tych postaw: czy są one zależne od systemów wartości, ich zróżnicowania w wymiarze „indywidualizm – kolektywizm”. Wartości stanowią ważny, jeżeli nie najważniejszy, element mentalności. Można je uporządkować według kryterium interesów, którym one służą. Wartości

skoncentrowane na własnej osobie leżą u podstaw kształtowania mentalności indywidualistycznej, wartości służące interesom innych ludzi – u podstaw mentalności kolektywistycznej (Schwartz, 1996).

W prezentowanej pracy przyjęto, za Miltonem Rokeachem (1973), określony sposób rozmienia wartości. Wartość jest utożsamiona z pojęciem abstrakcyjnym, które jako kryterium ogólne wyznacza preferencje wobec celów (wartości ostateczne) oraz środków służących ich realizacji (wartości instrumentalne). Autor opisał model, w którym funkcjonuje relatywnie niewiele wartości, ale wiele tysięcy postaw. Oba konstrukty definiowane są w kategoriach przekonań, pomiędzy którymi zachodzi formalny i funkcjonalny związek (spójność w obrębie systemu przekonań pełni ważną funkcję regulacyjną, ponieważ pozwala wytworzyć koherentną wizję świata). Wartości odnoszą się do pojęć ogólnych, postawy – do specyficznych obiektów, idei, zjawisk czy osób. Wartości są silniej powiązane z koncepcją Ja, stanowią rodzaj centralnych dyspozycji osobowościowych, ukierunkowują postawy i decyzje behawioralne. Na gruncie teorii Rokeacha, jak również powstałej w późniejszym okresie teorii Schwartza, przeprowadzono szereg badań odnoszących się do uwarunkowań preferencji wartości oraz ich funkcji regulacyjnej (wpływ na postawy i zachowania). Uwzględniono w nich m.in. zmienne kulturowe, polityczno-ekonomiczne i religijne (przeгляд badań: Czerniawska, 2010, 2012).

Problem badawczy

Zmiany ustrojowe w naszym kraju promowały mentalność indywidualistyczną, która miała ułatwić funkcjonowanie społeczeństwa w warunkach demokracji liberalnej i gospodarki wolnorynkowej (triada: demokracja – kapitalizm – indywidualizm). Indywidualiści mają z kolei upodobanie do liberalizmu, którego sztandarowym hasłem, obok wolności, jest pluralizm – przeciwstawiany powszechnemu konformizmowi i ujednoliceniu wartości. Gdy nasila się pluralizm, bardziej prawdopodobna staje się dyferencjacja postaw wobec różnych aspektów funkcjonowania społeczeństwa, np. wobec roli religii i Kościoła w życiu publicznym oraz wobec motywowanej religijnie moralności. Czy rzeczywiście w nowych warunkach ustrojowych obserwuje się postępujące zmiany postaw wobec wskazanych kwestii? Czy pochodną przeobrażeń kulturowych i polityczno-gospodarczych są procesy sekularyzacji na poziomie świadomości jednostek?

Odpowiedzi na pytanie udzielono na podstawie danych uzyskanych w trzech, przeprowadzonych w cyklu 5-letnim, badaniach, tj. w 2003, 2008 i 2013 r. Ich uczestnikami byli studenci pedagogiki i zarządzania. Jeżeli w no-

wych warunkach ustrojowych nasilają się procesy sekularyzacji, powinno się to odzwierciedlić w postawach badanej młodzieży. Założono, że wśród studentów (porównanie grup badawczych z 2003, 2008 i 2013 r.) zmniejsza się znaczenie przypisywane religii i instytucjom religijnym w publicznej sferze funkcjonowania społeczeństwa oraz znaczenie etyki motywowanej religijnie (hipoteza 1).

W niniejszym badaniu poszukiwano także odpowiedzi na pytanie, czy rozpatrywane postawy są zależne od systemów wartości. Przyjęto, że ich akceptacja związana jest ze specyficznym układem wartości w systemie – jego zróżnicowaniem w wymiarze „kolektywizm – indywidualizm”. Przewiduje się następujący kierunek zależności (hipoteza 2): pozytywny stosunek do roli religii i instytucji religijnych w publicznej sferze funkcjonowania społeczeństwa oraz motywowanej religijnie moralności cechuje osoby wyżej preferujące wartości kolektywistyczne, akceptacja postaw przeciwnych – cechuje z kolei osoby wyżej preferujące wartości indywidualistyczne.

Metoda

W badaniu wzięło udział 1072 studentów, z czego 325 (30,32%) diagnozowanych było w 2003 r., 379 (35,35%) – w 2008 r. i 368 (34,33%) – w 2013 r. Z uwagi na to, że wiele zmiennych typu demograficznego i społecznego modyfikuje postawy wobec analizowanej kwestii, przedstawiono poniżej charakterystykę trzech grup badawczych. W każdej grupie:

- około 50% osób studiowało na Wydziale Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu w Białymstoku, a około 50% – na Wydziale Zarządzania Politechniki Białostockiej;

- około 90% stanowili 20- i 21-latkowie (wiek osób badanych mieścił się w przedziale 20–24 lata);

- około 80% stanowiły kobiety;

- ponad 90% deklaroowało się jako wierzący (w kolejnych badaniach: 95,38%, 92,35%, 92,66%);

- ponad 80% było wyznania katolickiego (w kolejnych badaniach: 82,77%, 83,91%, 85,60%).

- około 20% studentów było pochodzenia chłopskiego (w kolejnych badaniach: 18,77%, 18,73%, 24,73%), około 50% – pochodzenia robotniczego (w kolejnych badaniach: 54,77%, 51,45%, 49,73%), a blisko 30% – pochodzenia inteligenckiego (w kolejnych badaniach: 26,46%, 29,82%, 25,54%).

Ludność pochodząca ze wschodniego regionu Polski cechuje się w skali kraju wysokim zaangażowaniem religijnym i bardziej wspólnotowym charak-

terem stosunków międzyludzkich (Sadowski, 2001), co może się uwidocznić w akceptacji postaw wobec rozpatrywanych kwestii (większe zaufanie do instytucji religijnych). W bardziej wspólnotowych społecznościach można spodziewać się oddziaływań socjalizacyjnych opartych wyraźniej na tradycji, a tym samym proreligijnych. W wychowaniu nowoczesno-liberalnym taki wpływ jest z założenia ograniczony.

Badanie miało charakter anonimowy.

Procedura badawcza

W prezentowanym badaniu postawy były diagnozowane za pomocą trzech par twierdzeń. Każda para twierdzeń składała się z dwóch alternatywnych przekonań. Zadaniem osób badanych był wybór jednej z dwóch opcji, tej, która w większym stopniu odzwierciedla poglądy jednostki w stosunku do rozważanego problemu. Twierdzenia wchodzące w skład postawy B pochodzą z pracy pod redakcją Janusza Reykowskiego (1993) *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe*. Postawy A i C skonstruowane zostały przez autorkę badań.

POSTAWA A

1. Religia ogranicza raczej myślenie demokratyczne: Kościoły są rządzone hierarchicznie, a wierni akceptują bez kwestionowania prawdy przekazywane z góry.
2. Religia i instytucje religijne integrują wyznawców i pozwalają świadomie uczestniczyć w życiu społecznym.

POSTAWA B

1. Nasze życie publiczne powinno być zdecydowanie świeckie i światopoglądu religijnego nie należy w żadnej mierze mieszać z życiem toczącym się poza murami Kościoła.
2. Polska była zawsze i będzie krajem katolickim. Nasze życie społeczne powinno respektować wartości chrześcijańskie i uwzględniać rolę Kościoła.

POSTAWA C

1. W obecnym skomplikowanym świecie trudno jest jednoznacznie określić pryncypia moralne. Wszystko niestety jest relatywne.
2. Źródłem moralności są odwieczne prawdy zawarte w etykach religijnych.

Preferencje wartości określone zostały za pomocą Skali Wartości Rokeacha, w wersji wymagającej rangowania (Brzozowski, 1989). Autor wyselekcjonował

osiemnaście wartości ostatecznych i osiemnaście wartości instrumentalnych, umieszczając je na dwóch odrębnych skalach. Osoby badane zobowiązane były do uporządkowania wartości przez przypisywanie im odpowiednich rang, przy czym ranga 1 wskazywała na najsilniejszą akceptację wartości, ranga 18 – na najsłabszą.

Wobec tak sformułowanego problemu badawczego konieczne jest sprecyzowanie, jakie wartości kryją się w konstelacji „indywidualizm – kolektywizm”. Pomocne w tym zakresie były badania i analizy teoretyczne przeprowadzone przez Shaloma H. Schwartza (Schwartz i Bilsky, 1987; Brzozowski, 1989; Schwartz, 2007; szczegółowy opis klasyfikacji: Czerniawska, 2010).

Ze Skali Wartości Rokeacha za indywidualistyczne uznano wartości związane ze:

- statusem społecznym, prestiżem i sukcesem osobistym (również materialnym): „uznanie społeczne” (o15), „poczucie własnej godności” (o7), „poczucie dokonania” (o6), „ambitny” (i1), „dostatnie życie” (o4);

- wolnością wyboru, niezależnością myślenia i działania, kompetencją intelektualną: „wolność” (o16), „niezależny” (i6), „odważny” (i9), „obdarzony wyobraźnią” (i7), „o szerokich horyzontach” (i11), „uzdolniony” (i17), „intelektualista” (i3), „logiczny” (i5);

- hedonizmem i zapotrzebowaniem na stymulację (ciekawe, przyjemne, urozmaicone życie): „szczęście” (o13), „pogodny” (i12), „przyjemność” (o10), „życie pełne wrażeń” (o18), „świat piękna” (o14).

Za kolektywistyczne uznano wartości związane z:

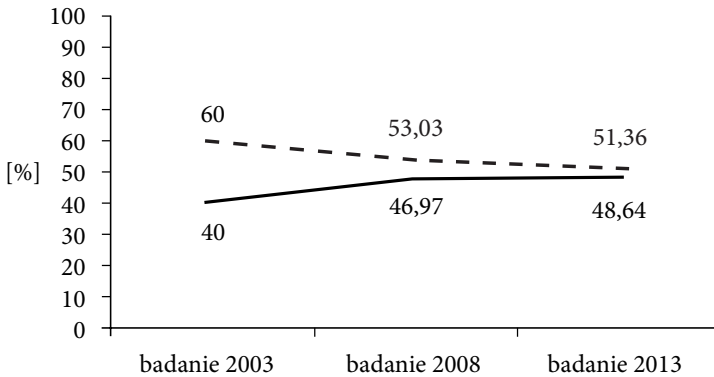
- ochroną dobra wszystkich ludzi oraz tych, z którymi jednostka wchodzi w bezpośrednie interakcje (dobrostan grupy, do której jednostka należy): „pokój na świecie” (o8), „równość” (o12), „pomocny” (i13), „uczciwy” (i15), „wybaczący” (i18), „kochający” (i4), „odpowiedzialny” (i8); bezpieczeństwem grup tożsamościowych i poszanowaniem tradycji/religii: „bezpieczeństwo rodziny” (o2), „bezpieczeństwo narodowe” (o1), „zbawienie” (o17);

- wyważonymi poglądami społecznymi, harmonią intrapersonalną i interpersonalną: „mądrość” (o5), „równowaga wewnętrzna” (o11), „opanowany” (i10), „czysty” (i2), „uprzejmy” (i16), „posłuszny” (i14), „dojrzała miłość” (o3), „prawdziwa przyjaźń” (o9).

Nieliczne z wymienionych wartości są, zdaniem Schwartza i Wolfganga Bilsky’go (Brzozowski, 1989), niejednoznacznym identyfikatorem orientacji indywidualistycznej i kolektywistycznej. Są to: „dojrzała miłość”, „mądrość”, „o szerokich horyzontach”, „odważny” i „świat piękna”. Wartości te nie mogą być zatem kluczowe w weryfikacji hipotez postawionych w badaniu.

Wyniki

W pierwszej kolejności przedstawiono analizę poglądów studentów na temat wpływu religii i instytucji religijnych na demokratyzację życia społecznego (rys. 1).

- — Religia integruje wyznawców i pozwala świadomie uczestniczyć w życiu społecznym.
- Religia ogranicza raczej myślenie demokratyczne: Kościoły są rządzone hierarchicznie, a wierni akceptują bez kwestionowania prawdy przekazywane z góry.

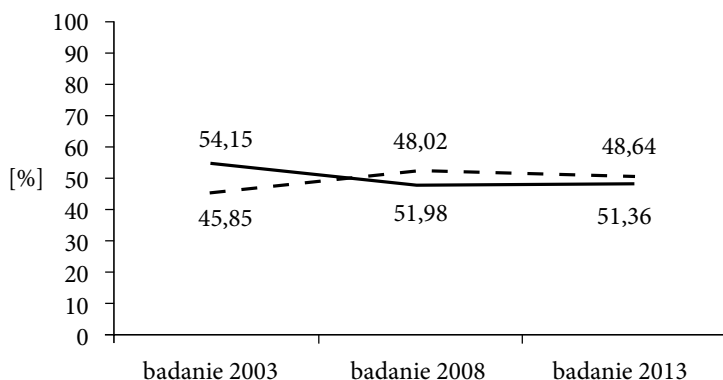
Rys. 1. Porównanie wyników badań z 2003, 2008 i 2013 r.: postawa A

Źródło: badania własne (wyniki badań z 2003 i 2008 r.: Czerniawska, 2010, s. 145; 2012, s. 251).

Ponad połowa studentów (badanie z 2003 r. – 60,00%, badanie z 2008 r. – 53,03%, badanie z 2013 r. – 51,36%) postrzegала religię jako czynnik integrujący wyznawców i sprzyjający uczestnictwu w życiu społecznym. Stanowisko, zgodnie z którym religia ogranicza myślenie demokratyczne, prezentowało kolejno: 40,00%, 46,97% i 48,64% studentów. Ta część respondentów wyrażała obawy związane z ekspansją Kościoła i autokratycznym sposobem oddziaływania na wiernych. Pogląd taki ujawniał się relatywnie częściej wśród studentów badanych w 2008 r. ($\chi^2 = 3,33$; $p = 0,068$) i w 2013 r. ($\chi^2 = 5,22$; $p = 0,022$) niż wśród studentów badanych w 2003 r.

Podobną prawidłowość odnotowano, analizując przekonania studentów na temat roli Kościoła i wartości chrześcijańskich w życiu publicznym (rys. 2).

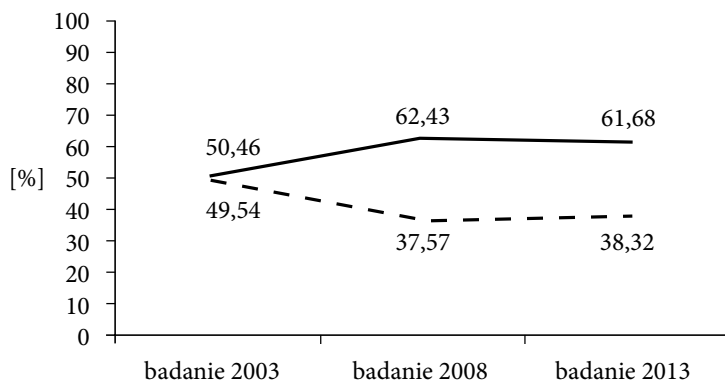
Zwolennikami sekularyzacji, czyli oddzielenia życia publicznego od wpływu instytucji religijnych, była blisko połowa respondentów („studenci 2003” – 45,85%, „studenci 2008” – 51,98%, „studenci 2013” – 51,36%). Druga połowa (w kolejnych trzech pomiarach: 54,15%, 48,02%, 48,64%) wyrażała

- Polska była zawsze i będzie krajem katolickim. Nasze życie społeczne powinno respektować wartości chrześcijańskie i uwzględnić rolę Kościoła.
- - Nasze życie publiczne powinno być zdecydowanie świeckie i światopoglądu religijnego nie należy w żadnej mierze mieszać z życiem toczącym się poza murami Kościoła.

Rys. 2. Porównanie wyników badań z 2003, 2008 i 2013 r.: postawa B

Źródło: badania własne (wyniki badań z 2003 i 2008 r.: Czerniawska, 2010, s. 145; 2012, s. 250).

- W obecnym skomplikowanym świecie trudno jest jednoznacznie określić pryncypia moralne. Wszystko niestety jest relatywne.
- - Źródłem moralności są odwieczne prawdy zawarte w etykach religijnych.

Rys. 3. Porównanie wyników badań z 2003, 2008 i 2013 r.: postawa C

Źródło: badania własne (wyniki badań z 2003 i 2008 r.: Czerniawska, 2010, s. 143).

pogląd, że Polska była zawsze i będzie krajem katolickim, zaś w życiu społecznym powinno się respektować wartości chrześcijańskie i uwzględniać

rolę Kościoła. Ta postawa legitymizuje oczekiwania instytucji religijnych do zajmowania w państwie uprzywilejowanej pozycji. Chociaż pierwsze z prezentowanych stanowisk akceptowane było silniej w drugim i trzecim badaniu niż w pierwszym, to różnice nie były istotne statystycznie. Ostatecznie około 50% studentów postrzega „życie religijne” i „życie publiczne” jako odrębne sfery.

W przeprowadzonym badaniu interesowano się poglądami studentów na temat źródeł moralności (rys. 3).

Pogląd, że moralność jest związana z etyką religijną, prezentowało 49,54% „studentów 2003”, 37,57% „studentów 2008” oraz 38,32% „studentów 2013”. Przekonanie, że trudno jest określić jednoznacznie pryncypia moralne, odnosiło się do 50,46% „studentów 2003”, 62,43% – „studentów 2008” i 61,68% – „studentów 2013”. Postawy młodzieży w obszarze etyki stały się bardziej relatywistyczne w 2008 r. w stosunku do 2003 r. ($\chi^2 = 10,21$; $p = 0,001$) oraz w 2013 r. w stosunku do 2003 r. ($\chi^2 = 10,21$; $p = 0,001$).

Każdy z analizowanych problemów polaryzuje postawy respondentów. Gdy porównuje się wskaźniki uzyskane w 2003 r. ze wskaźnikami uzyskanymi w 2008 r., to okazuje się, że słabnie przekonanie na temat pozytywnej roli religii i instytucji religijnych w procesach demokratyzacji społeczeństwa (postawa A), maleje znaczenie przypisywane Kościołowi w określaniu kształtu życia społeczno-politycznego (postawa B) i wzrasta akceptacja idei relatywizmu moralnego (postawa C). Zmiany nie mają charakteru radykalnego i odnoszą się – w zależności od postawy – do 6–12% respondentów. Pozytywna weryfikacja hipotezy 1 możliwa jest jednak tylko w przypadku postaw A i C, ponieważ różnice były stwierdzone na wymaganym poziomie istotności statystycznej (lub przynajmniej na poziomie tendencji). Nie zaobserwowano natomiast zmian postaw, gdy analizą porównawczą objęto wskaźniki uzyskane w 2008 i 2013 r.

W dalszej kolejności weryfikacji została poddana hipoteza, zgodnie z którą system wartości – jego zróżnicowania w wymiarze „kolektywizm – indywidualizm” – stanowi ważne kryterium różnicujące postawy. Wskaźniki preferencji wartości ostatecznych i instrumentalnych oraz wyniki analizy statystycznej przedstawione zostały w tabeli 1. W prezentacji graficznej (rys. 4 i 5) wartości uporządkowane są według różnicy w średnich rang między grupami, które wyodrębnione zostały ze względu na wybór opcji postawy. Usytuowanie wartości na wykresie dostarcza zatem ważnych informacji w analizie. I tak, w górnej części rysunku zlokalizowane są wartości, w przypadku których odnotowano największe zróżnicowanie międzygrupowe: z lewej strony znajdują się wartości wyżej preferowane przez studentów wybierających jedną opcję postawy, z prawej strony – wartości wyżej preferowane przez studentów wybierających drugą opcję postawy. W dolnej części rysunku umiejscowione są wartości, w przypadku których różnice te były najmniejsze (bądź w ogóle nie

Tabela 1. Średnie rang wartości w grupach studentów różniących się wyborem opcji postawy oraz wyniki analizy statystycznej

	Średnie arytmetyczne rang wartości w grupach							
	A ₁	A ₂	B ₁	B ₂	C ₁	C ₂		
o1	11,59	10,89	11,80	10,62	11,27	11,11		
o2	3,20	3,12	3,15	3,16	2,94	3,45		
o3	5,65	6,11	5,53	6,27	5,84	5,98		
o4	9,40	10,93	9,66	10,81	9,70	10,98		
o5	6,81	6,97	6,74	7,06	6,93	6,86		
o6	10,90	11,59	11,02	11,53	10,98	11,70		
o7	7,50	7,48	7,52	7,45	7,39	7,63		
o8	11,44	10,34	11,38	10,30	11,18	10,35	**	
o9	7,30	7,37	7,13	7,55	7,35	7,32		
o10	11,89	12,81	11,85	12,92	11,99	12,95		
o11	7,95	8,48	7,82	8,65	8,28	8,18		
o12	11,08	10,75	11,16	10,64	10,99	10,77		
o13	6,10	6,64	6,13	6,66	6,28	6,56		
o14	14,72	14,54	14,71	14,54	14,79	14,39	**	
o15	12,28	12,84	12,45	12,73	12,29	13,02		
o16	7,12	7,53	7,17	7,52	7,11	7,67		
o17	12,80	8,11	12,38	8,10	12,15	7,53	****	
o18	13,30	14,43	13,40	14,44	13,49	14,52	****	
i1	8,13	8,66	8,13	8,71	8,06	8,94	***	
i2	10,83	10,70	10,91	10,61	10,62	10,96		
i3	8,81	9,83	8,78	9,95	9,08	9,77	**	
i4	4,44	4,25	4,43	4,24	4,42	4,22	*	

	Średnie arytmetyczne rang wartości w grupach						
	A ₁	A ₂	B ₁	B ₂	C ₁	C ₂	
Wartości: ostateczne o1–o18 instrumentalne i1–i18							
i5 Logiczny	10,70 **	11,21	10,85	11,10	10,95	11,01	
i6 Niezależny	9,23 ****	10,34	8,96 ****	10,70	9,45 ***	10,38	
i7 Obdarzony wyobraźnią	10,92 ***	11,71	11,06 **	11,64	11,12 *	11,68	
i8 Odpowiedzialny	5,76	5,42	5,63	5,52	5,52	5,65	
i9 Odważny	10,09	9,75	9,80	10,00	9,90	9,90	
i10 Opanowany	10,22	10,28	10,49	10,01	10,42	10,01	
i11 O szerokich horyzontach	10,44 ***	11,38	10,43 ****	11,48	10,69 **	11,33	
i12 Pogodny	9,44	9,21	9,33	9,30	9,42	9,17	
i13 Pomocny	8,02	7,21	8,09 ***	7,08	7,91 ****	7,11 ***	
i14 Posłuszny	15,35	14,64	15,57 ***	14,36	15,29 ****	14,49 ****	
i15 Uczciwy	5,77	5,19	5,82 **	5,09	5,70 **	5,12 *	
i16 Uprzejmy	9,51	9,28	9,61	9,16	9,45 *	9,30	
i17 Uzdolniony	12,32	12,33	12,20	12,45	12,16	12,56	
i18 Wybaczący	10,92	9,49	10,88 ****	9,40	10,72 ****	9,32 ****	

o1–o18 – średnie rang 18 wartości ostatecznych; i1–i18 – średnie rang 18 wartości instrumentalnych (podane łącznie dla osób badanych w 2003, 2008 i 2013 r.)

Ranga «1» oznacza najwyższą preferencję wartości, ranga «18» – najniższą preferencję wartości.

A₁ – studenci wybierający opcję „1” w postawie A; A₂ – studenci wybierający opcję „2” w postawie A; B₁ – studenci wybierający opcję „1” w postawie B; B₂ – studenci wybierający opcję „2” w postawie B; C₁ – studenci wybierający opcję „1” w postawie C; C₂ – studenci wybierający opcję „2” w postawie C.

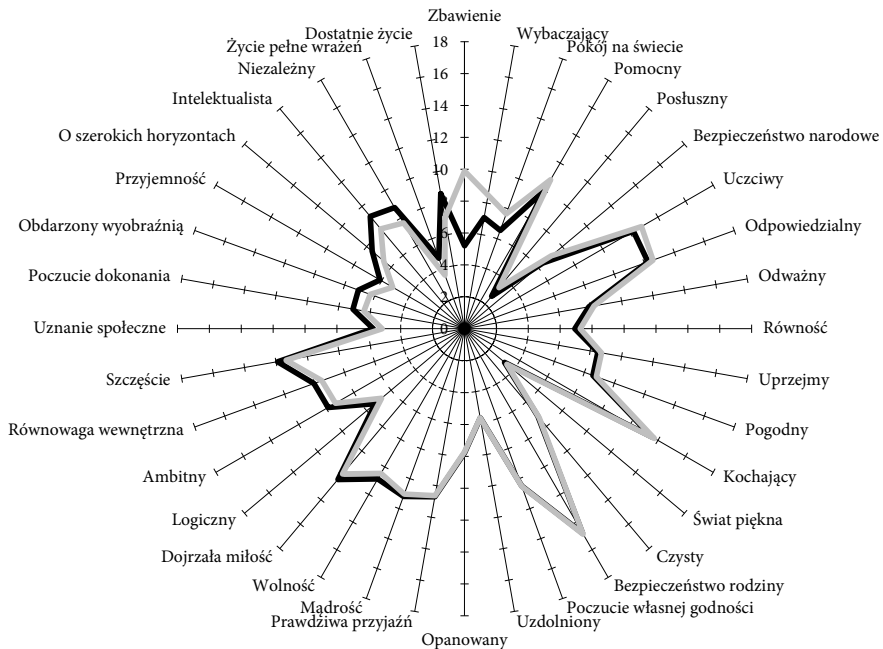
Wyniki analizy statystycznej testem Wilcoxon dla dwóch prób niezależnych między grupami A₁ i A₂, między grupami B₁ i B₂ oraz między grupami C₁ i C₂

* $p < 0,1$, ** $p < 0,05$, *** $p < 0,01$, **** $p < 0,001$ (symbol umieszczony jest przy średniej arytmetycznej rang wartości wyżej preferowanej).

Źródło: badanie własne.

występowały). W celu ułatwienia analizy informacji zawartych na rysunku uzyskaną średnią rang odjęto od liczby 18.

W pierwszej kolejności dokonano analizy wskaźników preferencji wartości w zależności od wyboru opcji (A_1 lub A_2) w postawie A (tab. 1, rys. 4).

- Religia ogranicza raczej myślenie demokratyczne: Kościoły są rządzone hierarchicznie, a wierni akceptują bez kwestionowania prawdy przekazywane z góry.
- Religia integruje wyznawców i pozwala świadomie uczestniczyć w życiu społecznym.

Rys. 4. Zróżnicowanie preferencji wartości ostatecznych i instrumentalnych w zależności od wyboru opcji w postawie A

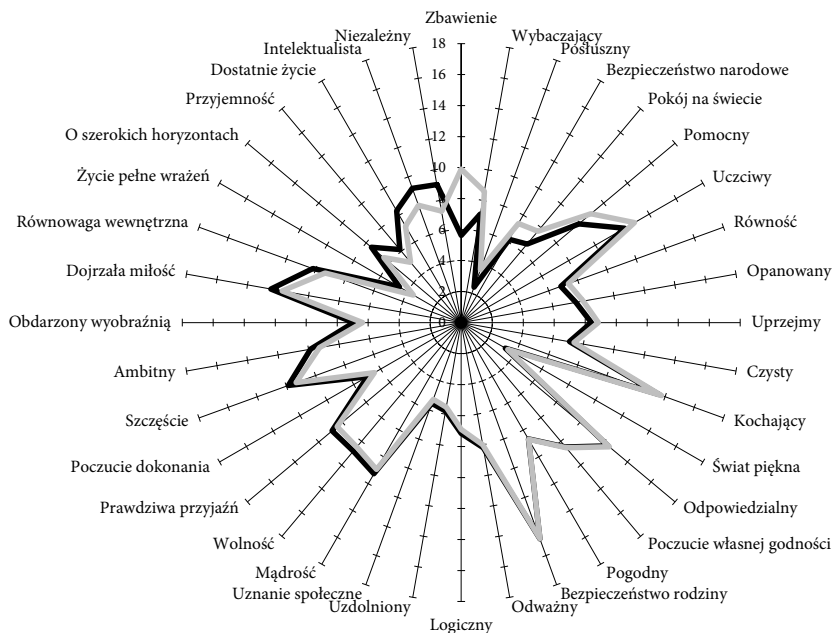
Źródło: badanie własne.

Negatywną ocenę roli religii i instytucji religijnych w procesach przemian ustrojowych formułowali studenci cechujący się orientacją indywidualistyczną w systemie wartości (relatywnie wyższe wskaźniki wartości indywidualistycznych), pozytywną ocenę – studenci cechujący się orientacją kolektywistyczną w systemie wartości (relatywnie wyższe wskaźniki wartości kolektywistycznych). Respondenci przekonani, że religia ogranicza myślenie demokratyczne, cenili wyżej wartości związane z sukcesem osobistym, hedonizmem, niezależnością i kompetencją intelektualną: „dostatnie życie”, „życie pełne wrażeń”, „niezależny”, „intelektualista”, „o szerokich horyzontach”, „przyjemność”, „ob-

darzony wyobraźnią”, „poczucie dokonania”, „uznanie społeczne”, „szczęście”, „ambitny” i „logiczny”. Wyżej w tej grupie preferowane były dwie wartości kolektywistyczne: „dojrzała miłość” i „równowaga wewnętrzna” (por. lewa strona rysunku). Według Schwartza i Bilsky’go (Brzozowski, 1989) pierwsza z nich należy do wartości „mieszanych” i nie jest jednoznacznym identyfikatorem orientacji indywidualistycznej bądź kolektywistycznej. Studenci podkreślający integrującą funkcję religii w życiu społeczeństwa jako cenniejsze wskazywali wartości związane z religią, ochroną dobra innych ludzi i posłuszeństwem: „zbawienie”, „wybaczący”, „pokój na świecie”, „pomocny”, „posłuszny”, „bezpieczeństwo narodowe” i „uczciwy” (por. prawa strona rysunku).

Podobne zróżnicowanie preferencji wartości zaobserwowano, analizując postawę B (tab. 1, rys. 5).

Pogląd, zgodnie z którym życie publiczne powinno być zdecydowanie świeckie, wiąże się z indywidualistycznie zorientowanym systemem wartości.

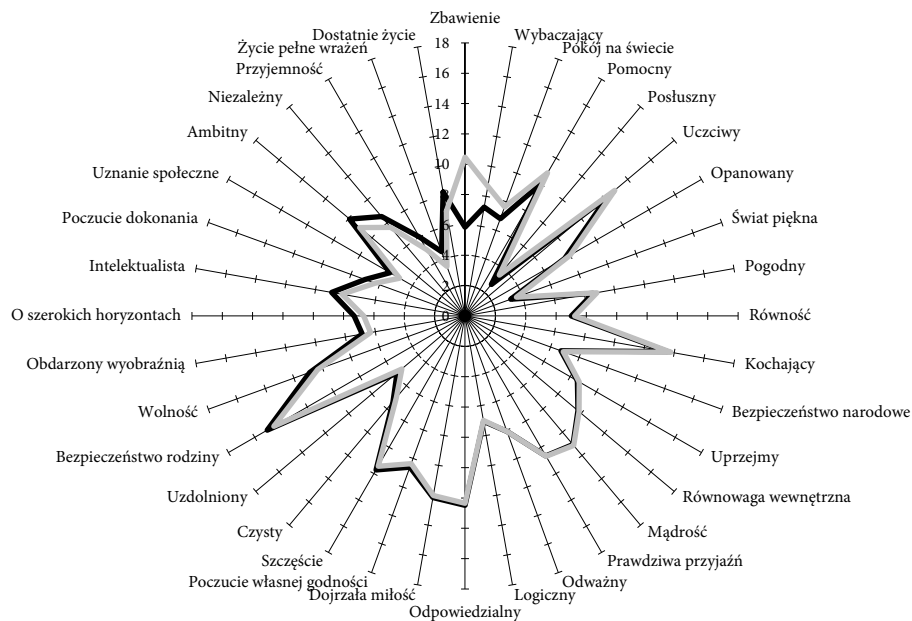

- Nasze życie publiczne powinno być zdecydowanie świeckie i światopoglądu religijnego nie należy w żadnej mierze mieszać z życiem toczącym się poza murami Kościoła.
- Polska była zawsze i będzie krajem katolickim. Nasze życie społeczne powinno respektować wartości chrześcijańskie i uwzględniać rolę Kościoła.

Rys. 5. Zróżnicowanie preferencji wartości ostatecznych i instrumentalnych w zależności od wyboru opcji w postawie B

Źródło: badanie własne.

Pogląd, zgodnie z którym w życiu społeczeństwa powinno się respektować wartości chrześcijańskie i uwzględniać rolę Kościoła, jest utrzymywany przez osoby w większym stopniu akceptujące wartości kolektywistyczne. I tak, pierwsza ze wskazanych grup wyżej ceniła wartości związane z niezależnością, hedonizmem, sukcesem materialnym i kompetencją intelektualną: „niezależny”, „intelektualista”, „dostatnie życie”, „przyjemność”, „o szerokich horyzontach”, „życie pełne wrażeń”, „obdarzony wyobraźnią”, „ambitny”, „szczęście” i „poczucie dokonania”. Wyższe wskaźniki preferencji uzyskały też wartości kolektywistyczne: „równowaga wewnętrzna”, „dojrzała miłość” (kategoria wartości „mieszanych”) i „prawdziwa przyjaźń” (por. lewa strona rysunku). Druga grupa wyżej ceniła wartości kolektywistyczne, wiążące się z poszanowaniem religii, bezpieczeństwem, ochroną dobra innych ludzi i harmonią interpersonalną: „zbawienie”, „wybaczący”, „posłuszny”, „bezpieczeństwo narodowe”, „pokój na świecie”, „pomocny”, „uczciwy”, „równość”, „opanowany”, „uprzejmy” i „kochający” (por. prawa strona rysunku).

- W obecnym skomplikowanym świecie trudno jest jednoznacznie określić pryncypia moralne. Wszystko niestety jest relatywne.
- Źródłem moralności są odwieczne prawdy zawarte w etykach religijnych.

Rys. 6. Zróźnicowanie preferencji wartości ostatecznych i instrumentalnych w zależności od wyboru opcji w postawie C

Źródło: badanie własne.

Indywidualizm kojarzony jest z relatywizmem moralnym. Człowiek postrzegany jest jako podmiot zdolny do formułowania ocen moralnych, opierając się na kryteriach wewnętrznych, które niejednokrotnie różnią się od uznawanych w danej grupie społecznej, w tym religijnej.

Bardziej indywidualistyczny system wartości prezentowali studenci utrzymujący, że pryncypia moralne są relatywne (tab. 1, rys. 6). Wyżej cenili oni wartości związane z sukcesem osobistym (w tym materialnym), hedonizmem, wolnością, kompetencją intelektualną: „dostatnie życie”, „życie pełne wrażeń”, „przyjemność”, „niezależny”, „ambitny”, „uznanie społeczne”, „poczucie dokonania”, „intelektualista”, „o szerokich horyzontach”, „obdarzony wyobraźnią”, „wolność” oraz wartość kolektywistyczną – „bezpieczeństwo rodziny” (por. lewa strona rysunku). Studenci upatrujący źródło moralności w etyce chrześcijańskiej, wyżej cenili wartości kolektywistyczne, związane z religijnością, bezpieczeństwem i moralnością: „zbawienie”, „wybaczący”, „pokój na świecie”, „pomocny”, „posłuszny” i „uczciwy” (por. prawa strona rysunku). Wyżej cenili też wartość indywidualistyczną „świat piękna” (należącą do kategorii wartości „mieszanych”).

Uzyskane wyniki badań pozwalają na pozytywną weryfikację hipotezy 2, zgodnie z którą pozytywny stosunek do roli religii i instytucji religijnych w publicznej sferze funkcjonowania społeczeństwa oraz motywowanej religijnie moralności cechuje osoby wyżej preferujące wartości kolektywistyczne, akceptacja postaw przeciwnych cechuje z kolei osoby wyżej preferujące wartości indywidualistyczne.

Zakończenie

Młodzi Polacy należą do najbardziej religijnych w Europie. W takim przypadku nie powinien dziwić fakt, że przez znaczną część z nich Kościół uważany jest za ważną wspólnotę, zaś jego trwałe osadzenie w tradycji – za pozytywny atrybut. Jednocześnie ujawnia się obawa, że Kościół traci i będzie tracił swoją znaczącą pozycję wraz z tym, gdy będziemy, jako społeczeństwo, przesuwać się na opisanym przez Ronalda F. Ingleharta (Jasińska-Kania, 2012) kontinuum: od „uznania tradycyjnego wzoru rodziny, tradycyjnych wartości wychowawczych, tradycyjnych instytucji i autorytetów (zwłaszcza religijnych), identyfikacji z narodem i dumy narodowej” – do „uznania wartości świecko-racjonalnych, skoncentrowanych na indywidualnych osiągnięciach, skuteczności i niezależności, partycypacji w życiu politycznym oraz racjonalno-prawnej legitymizacji instytucji”. Przesunięcie na wskazanym wymiarze oznacza indywidualizację mentalności i wzrost preferencji ideologii liberalnej. Zmniejszy się wówczas znaczenie

przypisywane religijnym obyczajom i instytucjom religijnym, a zwłaszcza ich roli w życiu publicznym. Wybiórczo akceptowane będą dogmaty religijne i wzrosnie krytyczny stosunek do religii i wartości, które są związane z religią (a więc jej funkcji etycznych). W konsekwencji mniej prawdopodobne będzie utrzymanie względnej jednorodności i jednomyślności oraz reprodukcja takiego porządku społecznego, w którym ważny punkt odniesienia stanowi religia. Czy taki stan rzeczy cechuje społeczeństwo polskie? Odpowiedzi na to pytanie można poszukiwać w różnych publikacjach (Baniak, 2005; Mariański, 2006, 2008, 2011, 2014; Hall, 2008; Pieńkowski, 2013).

Opisane w niniejszym artykule badanie odnosi się do postaw młodzieży pochodzącej z północno-wschodniego obszaru Polski. Na podstawie uzyskanych wyników można stwierdzić, że około 50–60% studentów postrzega religię i instytucje religijne jako czynnik integrujący wyznawców i pozwalający świadomie uczestniczyć w życiu społecznym, około 50% podkreśla, że Polska była i jest krajem katolickim i w związku z tym respektuje wartości chrześcijańskie i uwzględnia rolę Kościoła, około 40–50% utrzymuje, że źródłem moralności są odwieczne prawdy zawarte w etykach religijnych. Zmiany postaw odnotowano, zestawiając wskaźniki uzyskane w 2003 i 2008 r. Wzrósł odsetek respondentów utrzymujących, że religia i zarządzane hierarchicznie instytucje religijne ograniczają myślenie demokratyczne, postulujących rozdział tego, co świeckie, i tego, co religijne (choć ta różnica nie uzyskała wymaganego poziomu istotności statystycznej), oraz rozpatrujących moralność w kategoriach relatywistycznych. Analiza porównawcza wskaźników uzyskanych w 2008 i 2013 r. wskazuje jednak na stabilizację postaw. Zaplanowane na 2018 rok badania – przy użyciu tych samych narzędzi i na porównywalnej próbie – pozwolą po raz czwarty zdiagnozować stosunek studentów do analizowanego tu problemu. Wówczas polskie społeczeństwo będzie miało prawie 30-letnie doświadczenie związane z funkcjonowaniem w nowym ustroju. Doświadczenie tego rodzaju nie jest obojętne w definiowaniu funkcji instytucji religijnych: czy Kościół powinien ograniczać się do sfery duchowości człowieka, czy wykraczać poza ten wąsko rozumiany obszar religii?

Opis zmian postaw był pierwszym celem niniejszego badania. Drugim celem było uzyskanie odpowiedzi na pytanie, czy różnice w postawach mają podłoże aksjologiczne. W przypadku trzech analizowanych postaw zaznaczyło się charakterystyczne zróżnicowanie preferencji wartości w zależności od zadeklarowanego stanowiska. Ci studenci, którzy doceniali pozytywną rolę Kościoła w nowych warunkach ustrojowych, akceptowali jego obecność w życiu publicznym i poszukiwali w religii pryncypiów moralnych, wyżej cenili wiele wartości kolektywistycznych. Ci z kolei, którzy widzieli w Kościele instytucję hamującą przemiany demokratyczne, akceptowali sekularyzację oraz

podważali priorytetowe znaczenie etyki religijnej, przypisywali relatywnie większe znaczenie wartościom indywidualistycznym. Ujawniły się więc związki między postawami i bardziej ogólną – rozważaną z perspektywy konstruktu „indywidualizm – kolektywizm” – orientacją aksjologiczną.

Wartości są konstruktem często aktywowanym w okresie zmian społecznych, jako że leżą u podstaw ideologicznych systemu. Ukierunkowują one wizję pożądanego modelu państwa. W świetle uzyskanych wyników badań można stwierdzić, że preferencja wartości kolektywistycznych sprzyja akceptacji takiego modelu, w którym wpływ religii i instytucji religijnych uznaje się za konieczny i pożądaný, tj. przyczyniający się do spójności społeczeństwa i współzależności jego członków, chroniący przed relatywizmem moralnym i sprzyjający świadomemu uczestnictwu w życiu społecznym. „Kolektywiści” przyjmują zazwyczaj stanowisko nonliberalne. Przypisują większe znaczenie związkom między ludźmi, nawet gdy te ograniczają wolność osobistą. Owa normatywna współzależność czyni atrakcyjnymi „więzy” ustanowione przez religię. Preferencja wartości indywidualistycznych sprzyja z kolei akceptacji modelu, w którym będzie respektowany konstytucyjny zapis o rozdzielności państwa i Kościoła oraz ograniczone zostaną wpływy instytucji religijnych. Zależność ta nie jest zaskakująca, ponieważ indywidualizm – w przeciwieństwie do kolektywizmu – kojarzony jest z ideologią liberalną, której priorytetem jest uzyskanie wolności osobistej.

Jeżeli założymy progresywne zmiany mentalności indywidualistycznej w młodym pokoleniu Polaków (a tym samym bardziej indywidualistycznie zorientowane systemy wartości), to coraz wyraźniej postulowany będzie zachodnioeuropejski model Kościół – państwo – społeczeństwo. Czy będzie to oznaczało definitywne odejście od religii, czy tylko bardziej „indywidualistyczną” religijność? Na ile uzasadnione są zatem opinie, że indywidualizm, gloryfikujący wolność w wyborze własnego stylu życia i decydowania o swoich przekonaniach, jest przyczyną kryzysu wiary i religijności (Laskowska, 2009).

W Kościele katolickim wspólnotowość jest traktowana jako wartość (Firlit, 2013). Religijność analizowana w kategoriach wspólnoty wymaga postrzegania własnej osoby jako przynależnej do grupy i myślenia w kategoriach *My*. Jest to typowe dla społeczeństw, w których wiara jest dziedziczona, przekazywana z pokolenia na pokolenie. Staje się wtedy szczególnego rodzaju narracją, w której z wiarą splatają się symbole i pojęcia religijne, historia religii (często połączona z historią narodu), wspólne przeżycia i wspólny religijny język. W istocie taka wiara ma silny, wręcz „niewątpiący” charakter. Czy zatem ludzie mający skłonność do myślenia w kategoriach *Ja* cechują się postawami areligijnymi? Odpowiedź twierdząca wydaje się nadmiernym uproszczeniem. Może to być bowiem człowiek, który odżegnuje się od wspólnoty i zinstytucjo-

nalizowanej, oficjalnej religijności, ale pojmując wiarę – jeżeli wierzy – w swoisty dla siebie sposób jako ważne osobiste doświadczenie (religijność prywatna). Na takie przemiany religijności wskazuje Janusz Mariański (2010). Zdaniem autora młodzież powoli odchodzi od wspólnotowej, związanej z Kościołem religijności do takiej, którą można uznać za „zindywidualizowaną”. Efektem tych zmian nie będzie jednak ateizm, ale raczej zakwestionowanie Kościoła jako instytucji religijnej i społecznej: „wierzę w Boga, a nie w Kościół”. Deinstytucjonalizacja może jednak współwystępować z religijnym ożywieniem (Borowik, 2008).

Literatura

- Baniak J. (2005). Jaka naprawdę jest religijność i moralność młodzieży polskiej z początku XXI wieku? W: J. Baniak (red.). *Religijna i moralna kondycja młodzieży polskiej. Mity i rzeczywistość* (s. 7–12). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Borecki P. (2010). Wyznaniowy charakter współczesnego państwa polskiego. *Przegląd Religioznawczy*, 237(3), 217–232.
- Borowik I. (2000). *Odbudowywanie pamięci. Przemiany religijne w Środkowo-Wschodniej Europie po upadku komunizmu*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Borowik I. (2008). *O sekularyzacji z perspektywy socjologicznej: teorie, proces społeczny, empiryczne argumenty*. www.kulturaswiecka.pl/node/19 [dostęp: 25.11.2015].
- Brzozowski P. (1989). *Skala Wartości (SW). Polska adaptacja Value Survey M. Roakea*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Psychologiczne, Wydział Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Czerniawska M. (2010). *Zmiany wartości i postaw młodzieży w okresie przeobrażeń ustrojowych – kolektywizm versus indywidualizm. Studium interdyscyplinarne*. Białystok: Wydawnictwo Politechniki Białostockiej.
- Czerniawska M. (2012). Postawy wobec religii i instytucji religijnych i ich aksjologiczne uwarunkowania. *Studia Edukacyjne*, 20, 239–256.
- Firlit E. (2013). Erozja wspólnotowego wymiaru religijności katolików w Polsce. *Przegląd Religioznawczy*, 250(4), 133–146.
- Grabowska M. (oprac.) (2015). *Boskie i cesarskie. O stosunkach między państwem i Kościołem(ami)*. Komunikat z badań CBOS nr 48. www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_048_15 [dostęp: 10.11.2015].
- Hall D. (2008). Duchowość uprzedmiotowiająca jako trzecia opcja? Spojrzenie z polskiej perspektywy. W: K. Leszczyńska, Z. Pasek (red.). *Nowa duchowość w społeczeństwach monokulturowych i pluralistycznych* (s. 86–100). Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Jasińska-Kania A. (2012). Zmiany wartości Polaków na tle europejskim: EVS 1990–1999–2008. W: A. Jasińska-Kania (red.). *Wartości i zmiany. Przemiany postaw Polaków w jednoczącej się Europie* (s. 7–14). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

- Laskowska B. (2009). Młodzież wobec kryzysu religijnego. *Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych*, 1, 129–148.
- Mariański J. (2006). *Sekularyzacja i desekularyzacja w nowoczesnym świecie*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Mariański J. (2008). *Emigracja z Kościoła. Religijność młodzieży polskiej w warunkach zmian*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Mariański J. (2010). Religijność młodzieży polskiej w procesie przemian. *Zeszyty Naukowe KUL*, 53(2), 39–61.
- Mariański J. (2011). *Katolicyzm polski. Ciągłość i zmiana. Studium socjologiczne*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Mariański J. (2014). Postawy Polaków wobec Kościoła katolickiego. *Zeszyty Naukowe KUL*, 225(1), 81–105.
- Michel P. (2011). Religia i jej związki z pluralizmem w pokomunistycznej Polsce. W: M. Bucholc, S. Mandes, T. Szawiel, J. Wawrzyniak (red.). *Polska po 20 latach wolności* (s. 263–273). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Pieńkowski P. (2013). Kościół katolicki w Polsce – kapitał czy przeszkoda podmiotowych zmian transformacyjnych? W: A. Mrozowicki, O. Nowaczyk, I. Szlachcicowa (red.). *Sprawstwo. Teorie, metody, badania empiryczne w naukach społecznych* (s. 358–369). Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Reykowski J. (red.) (1993). *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe. Szkice z psychologii politycznej*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Rokeach M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press.
- Sadowski A. (2001). *Społeczne problemy miejscowości północno-wschodniej Polski w procesie transformacji*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Schwartz S.H. (1996). Value priorities and behavior: Applying a theory of integrated value systems. W: C. Seligman, J.M. Olson, M.P. Zanna (red.). *The psychology of values: The Ontario Symposium* (s. 1–24). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Schwartz S.H. (2007). Universalism values and the inclusiveness of our moral universe. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 38(6), 711–728.
- Schwartz S.H., Bilsky W. (1987). Toward a psychological structure of human values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53(3), 550–562.
- Sepczyńska D. (2008). *Katolicyzm a liberalizm. Szkic z filozofii społecznej*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Szocik K. (2011). Rozdział Kościoła od państwa jako gwarancja pluralizmu i wolności światopoglądowej. *Przegląd Religioznawczy*, 241(3), 115–122.
- Vandello J.A., Cohen D. (1999). Patterns of individualism and collectivism across the United States. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(2), 279–292.